BANK BALANSI VA UNING TUZILISHI

Boyqobilova I. J.
SamISI Boshqa tarmoqlarda buxgalteriya hisobi va audit kafedrasi assistenti
Xudoyberganova Go'zal
Samarqand iqtisodiyot va servis istituti talabasi

Annotatsiya: Bank balansi va uning tuzilishi bank tizimining moliyaviy barqarorligini ta'minlash hamda bank faoliyatini samarali boshqarishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan masalalardan biridir. Ushbu tadqiqotda bank balansining mazmuni va tuzilishini tahlil qilishda tizimli va qiyosiy tahlil, shuningdek moliyaviy hisobotlarni strukturaviy o'rganish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalari bank balansining aktivlar va passivlar o'rtasidagi muvozanat asosida shakllanishi hamda ularning tarkibiy elementlari bankning umumiy moliyaviy holatini ifodalashini ko'rsatdi. Shuningdek, balans tuzilmasini optimal boshqarish likvidlik darajasini oshirish, risklarni kamaytirish va kapitaldan samarali foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishi aniqlandi. Xulosa qilib aytganda, bank balansi tuzilmasini chuqur o'rganish bank tizimining barqarorligi va boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: bank balansi, aktivlar, passivlar, likvidlik, moliyaviy barqarorlik, bank boshqaruvi

Аннотация: Классификация и описание счетов учета являются одним из важных научно-практических вопросов систематизации финансовой информации и принятия обоснованных управленческих решений в хозяйствующих субъектах. В исследовании изучались принципы составления системы счетов и их экономического содержания с использованием методов аналитического и синтетического анализа, сравнительного исследования и логического обобщения. Результаты показали, что правильная классификация счетов учета способствует точному ведению учета активов, пассивов и капитала, а также повышает достоверность финансовой отчетности. Было также установлено, что структура плана счетов упрощает процессы анализа и контроля деятельности предприятия. В ходе исследования было обосновано, что совершенствование системы счетов способствует повышению прозрачности и эффективности учетных процессов. В заключение, научно обоснованная классификация счетов учета является важным фактором повышения качества экономического управления.

Ключевые слова: Бухгалтерский учет, классификация счетов, сводные счета, аналитические счета, финансовая отчетность, система бухгалтерского учета.

Abstract: The classification and description of accounting accounts is one of the issues of important scientific and practical importance in systematizing financial information and making sound management decisions in business entities. The study studied the principles of compiling a system of accounts and their economic content using analytical and synthetic analysis, comparative study, and logical generalization methods. The results showed that the correct classification of accounting accounts serves to accurately maintain assets, liabilities, and capital accounting and increases the reliability of financial statements. It was also found that the structure of the chart of accounts simplifies the processes of analyzing and controlling the activities of the enterprise. During the study, it was substantiated that improving the system of accounts serves to increase the transparency and efficiency of accounting processes. In conclusion, scientifically based classification of accounting accounts is an important factor in improving the quality of economic management.

Keywords: accounting, classification of accounts, synthetic accounts, analytical accounts, financial reporting, accounting system.

Kirish

Bank tizimi har qanday iqtisodiyotning moliyaviy barqarorligini ta’minlovchi asosiy institutlardan biri bo‘lib, uning samarali faoliyati mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, bank balansi va uning tuzilishi bank faoliyatining moliyaviy holatini aks ettiruvchi asosiy axborot manbasi sifatida alohida ahamiyatga ega. Bank balansida aktivlar va passivlar o‘rtasidagi muvozanat bankning likvidligi, to‘lov qobiliyati hamda umumiy barqarorligini belgilaydi. Zamonaviy moliyaviy tizimlarning murakkablashuvi, raqamli bank xizmatlarining kengayishi va xalqaro moliyaviy integratsiya jarayonlari bank balansining tuzilishini yanada chuqur tahlil qilish zaruratini kuchaytirmoqda. Shu sababli bank balansining mazmuni va uning tarkibiy tuzilmasini ilmiy jihatdan o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb hisoblanadi.

Mavjud ilmiy adabiyotlar va amaliy tadqiqotlar bank balansining umumiy tamoyillari, aktiv va passiv operatsiyalar tasnifi hamda ularning iqtisodiy mazmunini yoritishga qaratilgan bo‘lsa-da, ushbu yo‘nalishda hali ham bir qator muammolar saqlanib qolmoqda. Xususan, turli iqtisodiy sharoitlarda bank balansining optimallashuvi, risklarni boshqarish bilan bog‘liq tarkibiy o‘zgarishlar hamda balans elementlarining o‘zaro bog‘liqligi yetarli darajada chuqur tahlil qilinmagan. Shuningdek, bank balansining tuzilishi va uning samaradorlik ko‘rsatkichlariga ta’siri bo‘yicha yondashuvlar turlicha bo‘lib, yagona ilmiy konsepsiyaning yetishmasligi ushbu sohada ilmiy bo‘shliq mavjudligini ko‘rsatadi. Bu esa bank balansini tizimli yondashuv asosida qayta ko‘rib chiqish va uning amaliy mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini asoslaydi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi bank balansining mazmuni va tuzilishini ilmiy jihatdan tahlil qilish, uning tarkibiy elementlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash hamda balansning bank moliyaviy barqarorligiga ta’sirini o‘rganishdan iborat. Tadqiqot doirasida quyidagi savollarga javob izlanadi: bank balansining asosiy tarkibiy qismlari qanday shakllanadi, aktiv va passivlar o‘rtasidagi muvozanat qanday omillar bilan belgilanadi va bu muvozanat bankning umumiy moliyaviy holatiga qanday ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, tadqiqotda bank balansini samarali boshqarish orqali likvidlikni oshirish va moliyaviy risklarni kamaytirish imkoniyatlari bo‘yicha ilmiy faraz ilgari suriladi. Ushbu maqsad va vazifalar bank balansini chuqur tahlil qilish orqali uning nazariy asoslarini boyitish hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili

Bank balansi va uning tuzilishi masalasi iqtisodiy va moliyaviy ilmiy adabiyotlarda bank tizimining barqarorligi, likvidligi va resurslarni boshqarish samaradorligini baholashning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida keng o‘rganilgan. Xalqaro va milliy tadqiqotlarda bank balansining mohiyati odatda aktivlar va passivlar o‘rtasidagi muvozanat, moliyaviy resurslar manbalari va ulardan foydalanish yo‘nalishlarini aks ettiruvchi asosiy hisobot shakli sifatida talqin etiladi. Shu bilan birga, zamonaviy ilmiy ishlarda bank balansining statik emas, balki dinamik iqtisodiy jarayonlarni ifodalovchi tizim ekanligi ta’kidlanadi, bu esa uning tahlilini yanada murakkab va ko‘p qirrali qiladi.

O‘zbekiston olimlari tomonidan bank balansi va uning tarkibiy tuzilishi masalasi asosan buxgalteriya hisobi, bank likvidligi va moliyaviy barqarorlik kontekstida tadqiq etilgan. Xususan, F. Turdialiyev banklarda buxgalteriya hisobi tizimi va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash o‘rtasidagi bog‘liqlikni yoritib, balans ko‘rsatkichlari bankning umumiy moliyaviy holatini baholashda asosiy indikator ekanligini asoslaydi. Muallifning yondashuvida balans strukturasining sifatli boshqaruvi bank risklarini kamaytirish va kapitaldan samarali foydalanishga xizmat qilishi alohida ta’kidlanadi. Shuningdek, Z. Mirbilolova tomonidan banklarda daromad va xarajatlar hisobining tashkil etilishi balans elementlarining shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatishi ilmiy jihatdan asoslangan bo‘lib, bu yondashuv bank balansini ichki moliyaviy oqimlar bilan bog‘liq tizim sifatida ko‘rishga imkon beradi.

Boshqa tadqiqotlarda esa bank balansining tuzilishi aktiv–passiv boshqaruvi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. S. Sulaymonovning ilmiy ishlarida aktiv va passivlar o‘rtasidagi nomutanosiblik bank likvidligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi va balans boshqaruvi strategik yondashuvni talab qilishi ko‘rsatilgan . Shu bilan birga, B. Ruziyev bank likvidligi muammolarini o‘rganib, balans strukturasining noto‘g‘ri shakllanishi bankning to‘lov qobiliyati va moliyaviy barqarorligiga jiddiy xavf tug‘dirishini ta’kidlaydi . A. Fattaxova esa aktiv va passivlarni boshqarish bank balansining optimallashtirilishida asosiy omil ekanligini qayd etib, risklarni kamaytirish va daromadlilikni oshirish o‘rtasidagi muvozanatni muhim ilmiy masala sifatida ko‘rsatadi .

Ilmiy adabiyotlarda bank balansiga yondashuvlar turlicha bo‘lib, ayrim tadqiqotchilar uni faqat buxgalteriya hisobotining shakli sifatida ko‘rsatsa, boshqalar uni strategik boshqaruv vositasi sifatida talqin qiladi. Masalan, Z. Umarov va P. Muminova bank operatsiyalarining hisobini tahlil qilish orqali balansning analitik funksiyasi ichki audit va nazorat tizimlarida muhim rol o‘ynashini asoslab bergan . Shu bilan birga, ayrim zamonaviy yondashuvlarda bank balansining xalqaro moliyaviy standartlarga mosligi va raqamli iqtisodiyot sharoitida uning transformatsiyasi masalalari ham dolzarb ilmiy yo‘nalish sifatida ko‘rilmoqda.

Hozirgi davr ilmiy tadqiqotlarida bank balansini o‘rganish ko‘proq kompleks yondashuv asosida amalga oshirilmoqda. Bu yondashuvda balans nafaqat statik moliyaviy holatni, balki aktivlar sifati, likvidlik darajasi, kapital yetarliligi va risklarni boshqarish tizimi bilan uzviy bog‘liq dinamik model sifatida qaraladi. Shu bilan birga, bank balansining tuzilishi raqamli transformatsiya va yangi moliyaviy instrumentlarning paydo bo‘lishi bilan yanada murakkablashib bormoqda.

Shu bilan birga, mavjud ilmiy ishlarda bank balansining tarkibiy optimallashtirilishi, aktiv va passivlar o‘rtasidagi muvozanatni aniq modellashtirish, hamda balans elementlarining o‘zaro ta’sir mexanizmlarini chuqur iqtisodiy-matematik tahlil qilish yetarli darajada o‘rganilmagan. Ayniqsa, O‘zbekiston tijorat banklari sharoitida bank balansining strukturaviy o‘zgarishlari va ularning moliyaviy barqarorlikka ta’siri bo‘yicha kompleks empirik tadqiqotlar yetishmaydi. Shu sababli ushbu tadqiqot bank balansining tuzilishini tizimli yondashuv asosida tahlil qilish va mavjud ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Metodologiya

Ushbu tadqiqotda bank balansi va uning tuzilishini tahlil qilish uchun deduktiv va induktiv yondashuvlarni o‘z ichiga olgan tizimli-kontent tahlilga asoslangan ilmiy tadqiqot dizayni qo‘llandi. Ma’lumotlar manbasi sifatida O‘zbekiston tijorat banklarining yillik moliyaviy hisobotlari, Markaziy bank statistik byulletenlari hamda OAK ro‘yxatidagi ilmiy jurnallarda chop etilgan maqolalar tanlab olindi. Tanlanma sifatida 2019–2025 yillar oralig‘idagi 5 ta yirik tijorat bankining balans ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, iqtisodiy-matematik modellashtirish, tizimli yondashuv va mantiqiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Ma’lumotlarni qayta ishlash va natijalarni baholash uchun tavsifiy statistik usullar hamda trend tahlili qo‘llanildi. Natijalar ishonchliligini ta’minlash maqsadida ma’lumotlar uchburchak yondashuv asosida tekshirildi va turli manbalar o‘zaro solishtirildi. Tahlil jarayonida bank balansining aktiv va passiv qismlari alohida strukturaviy bloklar sifatida ko‘rib chiqildi. Hisob-kitob va grafik tahlillar Microsoft Excel va statistik paketlar yordamida amalga oshirildi. Tadqiqotda bank ma’lumotlarining maxfiyligi va rasmiy statistik talablarga rioya qilindi. Umumiy metodologik yondashuv bank balansini kompleks tizim sifatida baholash imkonini berdi. Bu esa tahlilning ilmiy asoslanganligini mustahkamladi. Shuningdek, natijalar izchil interpretatsiya qilindi etildi.

Muhokama va natijalar

Bank balansi va uning tuzilishi bo‘yicha o‘tkazilgan empirik tahlil natijalari O‘zbekiston tijorat banklari balansining asosiy strukturaviy xususiyatlarini aniqlash imkonini berdi. Tahlil jarayonida aktivlar tarkibida kredit portfeli ustun o‘rin egallashi, likvid aktivlar ulushining esa nisbatan o‘zgaruvchanligi kuzatildi. Passivlar tarkibida esa depozitlar asosiy moliyalashtirish manbai sifatida saqlanib qolganligi aniqlandi. Shuningdek, kapital yetarliligi ko‘rsatkichlari banklar o‘rtasida sezilarli farqlanishni namoyon etdi. Balansning umumiy tuzilmasida uzoq muddatli aktivlar ulushi qisqa muddatli majburiyatlarga nisbatan yuqoriroq tendensiya ko‘rsatdi. Ayrim banklarda likvidlik koeffitsientlarining pasayish tendensiyasi qayd etildi. Tahlil natijalari balans elementlari o‘rtasidagi nomutanosiblik holatlari mavjudligini ham ko‘rsatdi. Shu bilan birga, ayrim banklarda aktiv va passivlarning muddatlar bo‘yicha moslashuvi nisbatan barqaror shakllanganligi kuzatildi. Olingan natijalar bank balansining tarkibiy tuzilishi bir xil emasligini va banklarning strategik yondashuviga bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Qo‘shimcha tahlil natijalari bank balansining dinamik o‘zgarishlari vaqt kesimida ham farqlanishini ko‘rsatdi. Kredit portfelining o‘sish sur’atlari ayrim banklarda barqaror bo‘lsa, boshqalarida tebranishlar kuzatildi. Likvid aktivlar ulushining o‘zgarishi asosan majburiyatlarning qisqa muddatli tuzilmasi bilan bog‘liq ekanligi qayd etildi. Kapitalning o‘sish dinamikasi banklar bo‘yicha bir xil emasligi aniqlanib, ayrim banklarda kapital zaxiralari barqaror ortib borgan. Shuningdek, balans tarkibida valyuta operatsiyalarining ulushi sezilarli farqlanishlarga ega ekani kuzatildi. Tahlil davomida

ayrim banklarda balansning aktiv va passiv qismlari o‘rtasidagi o‘sish sur’atlari sinxron emasligi aniqlangan. Bu holat balans strukturasining bir xil rivojlanmaganligini ko‘rsatadi. Olingan empirik ma’lumotlar banklar o‘rtasida balans tuzilishi bo‘yicha heterogenlik mavjudligini tasdiqlaydi.

Natijalarning tahlili bank balansining shakllanishida ichki moliyaviy oqimlar va resurslarni boshqarish mexanizmlari asosiy rol o‘ynashini ko‘rsatadi. Aktivlar tarkibida kredit operatsiyalarining ustunligi banklarning asosiy daromad manbai kreditlash faoliyati ekanligini anglatadi, biroq bu holat likvidlik xavfini oshirishi mumkin. Passivlar tarkibida depozitlarning yuqori ulushi resurs bazasining barqarorligini ta’minlasa-da, ularning qisqa muddatli tabiati balans nomutanosibligini kuchaytiradi. Kapital yetarliligi bo‘yicha farqlanishlar banklarning riskka moyillik darajasi va ichki boshqaruv tizimining samaradorligi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Balans tarkibidagi nomutanosibliklar aktiv va passivlarni muddatlar bo‘yicha moslashtirish mexanizmlarining yetarli darajada rivojlanmaganligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, likvidlik ko‘rsatkichlarining pasayishi banklarning qisqa muddatli majburiyatlarini boshqarishda ehtiyotkorlik yetishmasligi bilan izohlanishi mumkin. Olingan natijalar bank balansining statik emas, balki dinamik boshqaruv talab qiladigan tizim ekanligini anglatadi.

Tadqiqot natijalarini talqin qilishda bir qator metodologik cheklovlarni hisobga olish zarur. Avvalo, tahlil qilingan tanlanma ma’lumotlar cheklangan davrni qamrab olgani sababli, uzoq muddatli trendlarni to‘liq aks ettirmasligi mumkin. Shuningdek, ma’lumotlarning faqat yirik tijorat banklariga tegishli bo‘lishi kichik banklar faoliyatidagi farqlarni inobatga olmaslikka olib keladi. Statistik ma’lumotlarning rasmiy hisobotlarga asoslanganligi ayrim ichki operatsion tafsilotlarning tahlildan tashqarida qolishiga sabab bo‘ladi. Bundan tashqari, balans ko‘rsatkichlarining faqat miqdoriy jihatdan tahlil qilinishi sifat omillarining yetarli darajada yoritilmasligini keltirib chiqaradi. Shunga qaramay, aniqlangan nomutanosibliklar banklar ichida aktiv va passiv boshqaruvi mexanizmlarining murakkabligini ko‘rsatadi. Likvidlik va kapital o‘rtasidagi bog‘liqlik moliyaviy oqimlarni boshqarish jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Balans strukturasi esa resurslarni taqsimlash va risklarni boshqarish jarayonlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli banklarda ichki moliyaviy nazorat tizimini kuchaytirish zaruriyati yuzaga keladi.

Natijalar bank balansini boshqarish amaliyoti uchun bir qator muhim xulosaviy yo‘nalishlarni shakllantiradi. Avvalo, aktiv va passivlar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash banklarning moliyaviy barqarorligini oshirishda asosiy omil bo‘lib qoladi. Shu nuqtai nazardan, banklarda resurslarni diversifikatsiya qilish va likvidlikni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish zaruriyati kuchayadi. Balans tuzilmasidagi nomutanosibliklarni kamaytirish uchun aktivlarning sifat tarkibini yaxshilash va kredit portfelini boshqarishda ehtiyotkor yondashuvni kuchaytirish muhimdir. Bundan tashqari, passivlar tarkibini diversifikatsiya qilish orqali resurs bazasining barqarorligini oshirish imkoniyati mavjud. Banklar uchun raqamli texnologiyalarni keng joriy etish balans operatsiyalarining shaffofligi va tezkorligini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, moliyaviy risklarni oldindan baholash tizimlarini rivojlantirish bank balansining barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, balansni boshqarish faqat buxgalteriya jarayoni emas, balki strategik boshqaruvning ajralmas qismi hisoblanadi. Shu sababli bank menejmentida integratsiyalashgan yondashuvni qo‘llash zarur bo‘lib, u resurslar taqsimoti va risklarni boshqarishni bir tizimga birlashtiradi. Kelgusida bank balansining raqamli transformatsiya sharoitida o‘zgarishlarini chuqurroq o‘rganish dolzarb yo‘nalish sifatida qoladi. Bundan tashqari innovatsion yechimlar joriy etilishi muhim ahamiyatga ega chunki ular moliyaviy tizim samaradorligini oshiradi va risklarni kamaytiradi barqarorlik

Xulosa

O‘tkazilgan tadqiqot bank balansi va uning tuzilishi bank tizimining moliyaviy barqarorligi va samarali boshqaruvini ta’minlashda markaziy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Bank balansining aktiv va passiv qismlari o‘rtasidagi muvozanat bankning likvidligi, to‘lov qobiliyati hamda risklarni boshqarish darajasini belgilovchi asosiy omil sifatida namoyon bo‘ladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, banklar faoliyatida kredit portfelining ustunligi va depozit resurslariga yuqori bog‘liqlik balans strukturasining murakkabligini oshiradi hamda moliyaviy barqarorlikka bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ayrim banklarda aktiv va passivlar muddatlari o‘rtasidagi nomutanosibliklar mavjudligi likvidlik xavflarini kuchaytirishi mumkinligini anglatadi.

Tadqiqot natijalari bank balansini boshqarishda tizimli yondashuv zarurligini tasdiqladi. Xususan, resurslarni diversifikatsiya qilish, aktivlar sifatini oshirish hamda passivlar tarkibini muvozanatlash banklarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, raqamli texnologiyalarni joriy etish va zamonaviy moliyaviy instrumentlardan foydalanish balans operatsiyalarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, bank balansi nafaqat moliyaviy holatni aks ettiruvchi buxgalteriya hujjati, balki strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilishda asosiy axborot manbai sifatida qaralishi lozim. Shu sababli bank balansini doimiy ravishda takomillashtirish, uning tuzilmasini optimallashtirish hamda risklarni kompleks boshqarish mexanizmlarini rivojlantirish bank tizimining barqaror rivojlanishi uchun muhim shart hisoblanadi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda chuqur empirik va modellashtirishga asoslangan tadqiqotlarni kengaytirish dolzarb ilmiy vazifa bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Turdialiyev, F. (2026). Tijorat banklarida buxgalteriya hisobining iqtisodiy mohiyati va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash omillari. *Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting, 6*(01), 150–155. https://doi.org/10.55439/AFA/vol6_iss01/1300
2. Mirbilolova, Z. K. (2025). Tijorat banklarida daromadlar va xarajatlar hisobi. *Ilg‘or iqtisodiyot va pedagogik texnologiyalar, 2*(1), 139–145. https://doi.org/10.60078/3060-4842-2025-vol2-iss1-pp139-145
3. Sulaymanov, S. A. (2026). Liquidity provision in banks through effective asset–liability management. *Innovation Science and Technology, 2*(2). https://doi.org/10.5281/zenodo.18623506
4. Ostonokulov, A. A. (2026). Formation of accounting and audit framework for Islamic finance and banking services in Uzbekistan. *Financial Journal*, 1–20.
5. Ruziyev, B. S. (2025). Tijorat banklarida likvidlilik muammolari va uning yechimlari. *Economics and Innovative Technologies, 13*(5), 18–23. https://doi.org/10.55439/EIT/vol13_iss5/711
6. Mamadiyarov, Z. (2024). Accounting of financial results in banks and international standards. *Frontline Marketing, Management and Economics Journal, 4*(09), 28–39. https://doi.org/10.37547/marketing-fmmej-04-09-04
7. Muminov, Z. S., & Muminova, P. I. (2023). Importance of audit of accounting operations performed in banks. *Frontline Marketing, Management and Economics Journal, 3*(02), 1–15. https://doi.org/10.37547/marketing-fmmej-03-02-01